Արձանագրուած չեն ծնողաց անուննները, ինչպէս նաեւ իր ծննդեան թուականը:

3· Յակոբ Կէօչէյեան.— Հոմ գացած է քահանայ ըլլալու համար: Չէ ձեռնադրուած: Մեկնած է Կեղա (Հունգարիա): 1909ին դինքը տեսած է մեր հայրերէն մին Կեղայի մէջ, ուր ընտանիք կազմած (կինը հունգարուհի) եւ ունեցած է չորս զաւակ, երկուքը մանչ, մէկը աղջիկ եւ չորրորդն ալ ծնանելէ վերջ մեռած: Մանչերէն մին կը կոչուի Յովսէփ, իսկ աղջիկը՝ Թագուհի (արտակարգ դեղեցկութեամբ օժտուած):

(Շարունակելի) Հ· ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԸՑ ՄԲԱԿՈՒԹԵՑԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

(Շարունակութիւն:)

ԲԱՔԵՐԴ

1. ԿՐԹԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880)

Անդրանիկ Տնօրէն Ժողովը կը դրէ. «Ընկերութիւնս 1880 Օգոստոս 1 Թուականին հաստատուած է. իւր տուրքն մէկ ֆռաորդ մէկճիա դրամագլուխ եւ խրաքանչիւր շաբթուց համար ալ մէկ արծաթ դուրուչ: Ընկերութեանս նպատակն է իւր այս հասոյթովն ընթերցարան մը հաստատել, որ պիտի բաղկանայ ազգային եւ օտար լրագիրներէ եւ ընկերաց եւ ամէն կարգի ազգայնոց կրթութեանն օգնող գրքերէ: Ընկերութեանս կողմանէ կը բացուի ամէն կիւրակէ օր քաղաքիս Մեսրովբեան վարժարանին, որոյ յարկերէն մէկն մէջ դումարուելով, ամէն ընկերք եւ փափաքող ազգայինք կը կարդան... Ցիշեալ օրերն ուսեալ ընկերաց կողմանէ գրելու, կարդալու, եւ այլն ուսմանց դասեր կ'աւանդուին... Ընկերութիւնս առ այժմ 40 անդամ ունի...

Տնօրէն Ժողով Կրթական Ընկերութեան
Բարերդու
Անդրանիկ Աստեղապետ
Մկրտիչ Պոյաճեան Ցովակիմ Ցարութիւնեան

(Մասիս, 1880 Թ. 2766):

1880 Նոյ. 30ի Թղթակցութեան մէջ Ընկերութեանս անունը վերածուած է «Կըրթասէր»ի. Փոխ-Անդնապետն է Մարտիրոս Դերձակեան եւ Փոխ-Անդնադպիրն՝ Ասատուր Մուրթաֆեան (Մասիս, 1880 Թ. 2783): Ընդհ. Ժողովի Անդնապետն է Հ. Վարդիկեան (Մասիս, 1881 Թ. 3029: — Տես Փունջ 1891 Թ. 2252):

2. ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1882)

Հիմնուած կ'երեւայ 1882ին: Իսկ 1892ին կ'ըսուի. «Թերի եւ անհաչիւ կնքեց իր մահկանացուն» (Հայրենիք, 1892 Թ. 334):

3. ԱՂՔԱՏԱՒՈՒԱՄ ՅԱՆՁՆԱՒՈՒԹԻՒՆ (1892)

Կազմուած է 1892ի սկիզբները, բայց պաշտօնական ձեւ ստացած է աշնան: Դիւանը կը կազմեն.

Գալուստ Մատենճեան Անդնապետ
Աստուածատուր Մուրթաֆեան Անդնադպիր
Համբարձում Ղազարեան Գանձապետ
Բարթող Շահամանեան Անդամ
Պետրոս Ղումբիեան Անդամ

(Հայրենիք, 1892 Թ. 334):

Նպատակն է քաղաքին մէջ 70–75 աղքատներուն օժանդակել եւ եթէ կարելի է՝ կալուած մը գնել ի հաշիւ աղքատներու (Հայրենիք, անդ):

4. ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908)

1908 Յուլիս – Օգոստոսին հիմնուած է· Հոկտ. 5ին ունի արդէն իր Գրադարան-Ընթերցարանը (Սուրհանդակ, Կ. Պ. 1908 Թ. 115): Դիւանը կը կազմեն.

Զ. Պ. Այվազեան Անդնապետ
Գ. Պոյաճեան Անդնադպիր

Սեդրակ Միհնասեան Ընկերութեան կը նուիրէ 84 գիրք եւ պարբերականներու հաշաքածոներ (Ցառաջ, Կարին 1909 Թ. 38): — 1910ին Վարչութեան անդամներն են.

Ս. Պալեան Անդնապետ
Մ. Սողիկեան Անդնադպիր

(Ժամանակ, 1910 Թ. 519):

5. ՇԱՀԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1910)

Հիմնադիրներն 9 հոգի եղած են — փոքր առեւտրականներ հիւսուածեղէնի: Ունեցած են ներքին կանոնագիր: Հակառակ խոչընդոտներու՝ կը շարունակէն մինչեւ 1913, բարձրացնելով իրենց դրամագլուխը 405 ռակիճ: 1913ին նոր աշխուժով գործի կ'անցնին՝ Ընկերութեան Վարչութեան կոչելով գրիգոր Ղուգեան (Ցառաջ, 1913 Թ. 65):

Ձեզնք պիտի թէ կրթական գործի համար որեւէ յօդուած մը չունէ՞ր իրենց կանոնագիրը:

6. ՀԱՑՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1921)

Կազմուած է Պոլիս 1921 Սեպտեմբերին (Ժողովուրդի Ձայնը, 1921 Թ. 900,948):

* *

ԿԱՄԱԽ

Հին Անի, յեսոյ կամախ ու Քեմախ կոչուած Հայաստանի կենդրոնական քաղաքը դուրկ է հին մշակութային Ընկերութիւններէ: Կրթական կեանքը չատ ուշ արթնցած է հոն: Ահա մեր հաւաքած տույն տեղեկութիւնը կամախի եւ Գիւղերու մշակութային Ընկերութիւններու մասին.

ՎԱՐԻ ԲԱԳԱՒՈՒՃ ԳԻՒՂ

1. ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908—1909)

Հիմնուած կ'երեւայ 1908ին վերջը կամ 1909ի սկիզբները: Առաջին անդամ կը յիշուի 1909 Օգոստոսին, երբ կարող է 540 դուրուշով օգնութեան հասնիլ Աստանայի աղետեալներուն (Ժամանակ, Կ. Պ. 1909 Թ. 255): — Կը կոչուի նաեւ «Բարեսիրաց» Ընկերութիւն, որ 1911ին թատերական ներկայացումներ կու տայ (Ազատամարտ, Կ. Պ. 1911 Թ. 526 Մարտ):

Վարի Բազաւիճցի Պր. վահան Գուրտեան (Բելգրատ [Եուգոսլաւիա]) կը գրէ որ այս Ընկերութեան հիմնադիր եղած է Գէորգ Գուրտեան, նպատակ ունենալով· Գիւղի նորահաս երիտասարդութեան նպաստել լոյսով, զայն մղել ինքնակրթութեան: Կը ստանար պոլսէն այլ եւ այլ լրագիրներ. ունէր Գրադարան, ուր հաւաքուած գիւղացիները, յատկապէս ձմեռ ժամանակ, կը կարդային լրագիրներ եւ կը հաղորդէին անոնց բովանդակութիւնը ուրիշներուն ալ»:

2. ԴԱՐԱՆԱՂԵԱՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1919)

Կազմուած է Պոլիս 1919 Մարտ 24ին, ունենալով շրջանակ՝ Քեմախ եւ 14 գիւղեր (Տեղեկագիր Հայրենակցական Միութեանց, Կ. Պ. 1921, էջ 4: – Ժամանակ, Կ. Պ. 1919 Թ. 3517):

Առաջնայ Դիւանը կը կազմեն. Գրիգոր Վարդանեան, Պօղոս Ծառուկեան, Գրիգոր Պոլոյեան, Սահակ Ադամեան, Հմայեակ Ծառուկեան, Սուքիաս Գալուստեան, Յակոբ Մարկոսեան (Տեղեկագիր, անդ, էջ 13):

Միութիւնը մասնաճիւղեր կ'ունենայ Սելանիկ (Ցունաստան), Բելգրադ (Եուգոսլաւիա), Սոֆիա (Բուլղարիա) եւ Կոստանդին (Ալճերիա):

3. ԱՆԻ-ԱՄՐՈՑ ԳԱԻԱՌԻ «ՍԵՊՈՒՀ» ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1919)

Այս է հասարակաց տիտղոսը Ալճերիոյ, Բուլղարիոյ, Ցունաստանի եւ Եուգոսլաւիոյ մէջ 1919ին կազմուած կամախցիներու Ընկերութիւններուն: Իր կանոնագիրը՝ նոյն այդ Երութիւններուն՝ տպուած է Սոֆիա 1919ին եւ ունի 24 էջեր կամ Յօդուածներ: Ահա Միութեան նպատակը·

«Սեպուհ» Միութեան նպատակն է հետամտիլ բոլոր հնարաւոր միջոցներով նոյն այդ գաւառի... Գիւղերուն վերաշինութեան ու վերածաղկումի նուիրական աշխատանքին (Անդ, էջ 3):

Միութիւնը «Ամէն չանք ի գործ պիտի դնէ տակաւին բռնութեան տակ գտնուող դնէ տակաւին բռնութեան տակ գտնուող կիներ, երեխաներ եւ որբեր Միութեան վերկիներ, երեխաներ եւ որբեր Միութեան վերկլլայ Միութեան առաջնայ կեդրոնը» կ'ըլլայ Միութեան առաջնայ կեդրոնը» (Յօդուած 1)· «Սոֆիա կը վերազարձնելու» (Յօդուած 1)· «Սոֆիա կը վերազարձնելու» (Յօդուած 1)· «Միութեան անդամակցողը Յօդուած 13)· «Միութեան անդամակցողը Յօդուած 13)· «Միութեան անդամակցողը պարտաւոր է ... վճարել ամիսը 3 Ֆրանք պարտաւոր է ... վճարել ամիսը 3 Ֆրանք բաժնեվճարն» (Յօդուած 22):

4. ՀԱՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1935)

Բելգրադի մէջ կազմուած այս Միութիւնը լաւ գործունէութիւն կ'ունենայ: Կը յաջողի ձեռք բերել 75,000 դինարի գումար մը, որ կը գնէ պետական դրամատունը: Ցանապան պարագաներ սակայն Միութիւնը անդործութեան կը դատապարտեն ու ի վերջոյ կը դադրի:

1936ին նոր գլուխ մը կը ստանայ մեծամասնութեամբ կամախցիներէ կազմուած Եուգոսլաւիոյ եւ մասնաւորապէս Բելգրադի Հայութիւնը՝ կազմելով նոր մշակութային Միութիւն մը նախաձեռնութեամբ կամախի Միութիւն մը նախաձեռնութեամբ կամախի Վարի Բազաւիճցի Վահան Գուրտեանի եւ

© National Library of Armenia

Յարութիւն Պաղտասարեանի: *Միութեան անունը կը դրուի «Հայ Բարեգործական Միութիւն»: Դրամատուն դրուած 75,000 դինարը դրամատունէն հանելով՝ վրան կ'աւելցնեն մաս մը եւս դրամ, հաւաքուած նոր Միութեան անդամավճարներէն եւ այլ գումարով Բելգրադի մէջ կը գնէ Միութիւնը* սեպհական շէնք մը, *որ կ'ըլլայ միանդամայն հաւաքատեղի անդամներուն ու Հայ դաղութին:* Գահիրէի Յուսարերը կը դրէ 1936 *Փետր·* 8ին,

«Վերջերս հայ դաղութը հաւաքուելով հիմը դրեր են Պելկրատի մէջ Մշակութային Բարեգործական Միութեան մը: Եուկոսլաւիոյ փոքրիկ հայ դաղութին մէջ մեծ խանդավառութիւն առեղծած է այս ձեռնարկը: Հաւաքոյթին ներկայ եղող 50 հայրենակիցները անմիջապէս ընտրած են առժամեայ Վարչութիւն մը եւ... ընդունած են պատրաստած Ծրագիրը: Առաջին առթիւ պիտի աշխատի ունենալ Գրադարան մը· հոգ տանել զաւակներու կրթութեան եւ օգնել կարիքաւոր հայրենակիցներուն» (Յուսաբեր, 1936 *թ·* 264, *Փետր·* 8):

Ներկայիս այդ ազգային տունը կը պահէ իր գոյութիւնը, իսկ Միութիւնը–անդամներու մահով ու արտասահման մեկնումով – գրեթէ քայքայուած է:

ՄԱԼԱԹԻԱ

1· ՀԱՑՐԵՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1861)

Պոլսոյ Մասիս (1861 *թ·* 500) 1861 *Սեպտ·* 6ին կը գրէ *իր «Խառն լուրեր» ու բաժնին մէջ·* «*Ուրախութեամբ սրտի կը լսենք թէ* Մալաթիացի *ուսումնասէր* Տէր Պօղոս Թահանեան, *որ Գումգափուրի Դրսի աղջկանց դպրոցին դասախարակն է, քանի մը ամսոյ ատենուդ իւր հայրենակից եղբարց մէջ «Հայրենասիրաց Ընկերութիւն» անուամբ Ընկերութիւն մ'ել հաստատեր Մալաթիա քաղաքին մէջ մանչ եւ աղջիկ տղոց դպրոց մը հաստատելու նպատակաւ»:*

«Սկսնակ Բանասէրը» եւս կը յիշէ (*Տե'ս* Արեւելք, *կ·* 1898 *թ·* 3854) 1861ին *հիմնուած Մալաթիոյ Ընկերութիւն մը* — անանուն — *որ նպատակ ունեցած է «բաղխիլ մէջ Ընթերցարան բանալու եւ ուսման ճաշակը տարածելու»: Արդեօք ասիկա նոյն չէ՞ «Մասիս»ի յիշատակած Ընկերութեան հետ:*

Մեր կարծիքով «Սկսնակին» յիշատակածը Մասիսի *յիշած Ընկերութիւնն է:*

2· «ԱՍՏՂԻԿ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1872)

«Աստղիկ» Ընկերութիւնը *հաստատուած է* 1881էն 8–9 *տարի* առաջ (Մասիս, *կ· պ·* 1881 *թ·* 2802) *եւ* 1882էն 10 տարի առաջ (Մասիս, 1882 *թ·* 3245):

Մասիսի *մէջ թղթակից մը* 1882 *Յունուարին հետեւեալ հետաքրքրական մանրամասնութիւններով կը տեղեկագրէ Մալաթիայէն·* «*Աստղիկ» Ընկերութիւնը կազմուած է* 10 *տարի առաջ*, *եանիցս իւր կենաց սպառնացող* հարուածներ ընդունած՝ *բայց միշտ կենդանի մնալէ զատ՝ այսօր, համեմատօրէն, նախանձելի դիրք մ'եւս առած է չնորհիւ իւր մի քանի անդամոց՝ որք ճշմարիտ ազգասիրական եւ անձնուիրական հոգւեղեամբ միշտ աւոր վերբերը դարմանած եւ իրենց բազկաց մէջ սնուցած ու պահպանած են: Այս Ընկերութեան նպատակն է* Տ· Երրորդութեան եկեղեցւոյ բազմահայ թաղին մէջ վարժարան մ'եւ Ընթերցարան մը բանալ: *Կիրակնօրեայ Ընթերցարանն դրեթէ ի սկզբանէ ունէր, բայց վարժարանը բացաւ ասկէ* 8 ամիս առաջ· *հիմա ունի* 60 *աշակերտ եւ* 2 *դասատու: Այս դպրոցին մէջ կ'աւանդուին Միացեալ Ընկերութեան նախակրթարանի դասերն եւ տաճկերէն: Հետզհետէ ուրիչ կարեւոր դասեր եւս պիտի աւանդուին: Ընկերութեան կիրակնօրեայ Ընթերցարանի գործը* անընդհատ ըստ կարելւոյն օգտակար *կերպիւ կը չարունակուի: Ունկնդիրք կը յաճախեն, բայց ամառուան պարապանները տարբերութիւն դրին ունկնդրաց թուոյն մէջ: Ձմեռա* 500է աւելի *ունկնդիրք իրարու վրայ դիզուած* 2–3 *ժամ ընթերցուածոց եւ առենախօսութեանց ունկն կը դնէին»* (Մասիս, 1882 *թ·* 3247):

3· ԱՆՁՆՈՒԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1872—1873)

Կազմուած է Պոլսոյ մէջ 1860ին *հիմնուած նմոյշին վրայէն: Հիմնադիր թուական կը համարին* 1872–3ը: Մասիս *է որ մեզի կռուան մը կու տայ ճշդելու այս Ընկերութեան հիմնադրի թուականը: Մասիս* 1881ի *կը յիշէ Մալաթիոյ մէջ երեք անանուն Ընկերութիւններ, որոնք հաստատուած են, կ'ըսէ,* «8–9 *տարիէ ի վեր ի նպաստ դպրոցաց»* (Մասիս, 1881 *թ·* 2802), *իսկ* 1882 *Յունիսի*

ալ կը յիշէ «Անձնուէր»ը իբրեւ հին եւ «մեծարկուած են» (Մասիս, 1884 թ· 3629): Առանցմէ երկուքը անտարակոյս «Աստղիկ»ն ու «Անձնուէրն»ն են, բայց երրո՞րդը: Մեզ կը թուի թէ «Ներսէսեան Ընկերութիւն»ն է, որ ըստ Մասիսի (1881 *թ·* 2802) «8–9 տարիէ ի վեր հաստատուած է», *այն է՝* 1872–3:

«Ներսէսեանի մասին մեր այս կարծիքը աւելի կ'ամրանայ, երբ նկատի կ'առնենք այն պարագան որ 1887ին *այս Ընկերութիւնն ալ խոնջ ու պարտասած կը ներկայանայ: Արեւելք կը գրէ·* «...*Ներսէսեան Ընկերութիւնն ալ կիսամեռ կ'ոգեվարի, այսօր կամ վաղը անոր ալ դամբանականը կը կարդացուի»* (Արեւելք, 1887 *թ·* 1114):

5· ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880)

1880ին *խումբ մը Մալաթիացիներ Ընկերութիւն մը կազմելու համար կը համաձայնին մուտքի դրամ վճարել մէկ մէճիտ եւ ամսական մէկ դրուշ: Նորակազմ Միութիւնը* 15 *ոսկի գոյացնելէ յետոյ՝* 1886ին *դպրոց մը կը բանայ եւ Յակոբ Յովնանեանի դպրոց մը կը կոչուի «Կրթասիրաց Վարժարան»: Ընկերութիւնը տ'չ կանոնադիր ունեցած է եւ պահն եղած է Աւագ Կէմալմագեան եւ իր հովանաւորած վարժարանը իրեն գոյութիւնը մինչեւ* 1895ի *կոտորածը պահած է* (*Տե'ս* Պապ Ոլխտի, 1942 *թ·* 4, *էջ* 12–13):

Որքան կ'երեւայ՝ կոտորածէն վերջ վերակազմուած է Ընկերութիւնը, գուցէ 1908ի *ազատութեան օրերուն, դի* 1909ին *ունեցած է իր յաջող գիշերային վարժարանը* (Ազատամարտ, 1910 *թ·* 176):

6· ԳԱՅԻԱՆԵԱՆՑ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1884)

Հաւանօրէն 1884ի *գարնան հիմնուած է «Գայիանեանց Խնամակալութիւն» մը, որ գուցէ կը կրէր նաեւ սա տիտղոսը·* «*Գայիանեանց Խնամակալութիւնք*» *եւ* «*Գայիանեանց Խնամակալութիւն*», *որ* 1884 *Ապրիլին իր պաշտպանութեան տակ ունէր «Գայիանեանց Օրիորդաց վարժարան» մը:*

Յարբերդէն ուղեւոր մը 1884 *Մարտին Մալաթիա հանդիպած ըլլալով՝ գրած էր թէ*

© National Library of Armenia

Մալաթիա քաղաքը աղջկանց վարժարանէ զուրկ է: Արդ, Մալաթիայի մը Ապրիլին պատասխանելով անոր՝ կը գրէ· «Կ'լսէ «Աղջկանց վարժարան չունինք»: Թերեւս Խարբերդէն ի Մէլիտինէ տեսած չէ յանուն Գայիանեանց Խնամակալութեան հաստատած Օրիորդաց վարժարանը... Հոս չենք մոռնար յիշեալ Օրիորդաց վարժարանի նախամակալուհի ազնուաչուք Տիկնոջ վոյթն ու ջանքը գովաբանել, զոր տեսանողն երբեք չկրնար թերահաւատիլ մի պայծառ եւ փայլուն ապագայի վրայ, վասն որոյ ի սրտէ յաջողութիւն եւ յարատեւութիւն մաղթելով հանդերձ, ազնիւ ուղեւորին ալ ուրախութեամբ կ'աւետենք աղջկանց վարժարանի մը գոյութիւնը» (Մասիս, 1884 Թ· 3663):

7· ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ՍԱՆՈՒՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1884—1885)

Կազմուած կը թուի ըլլալ 1884ի վերջերը կամ 1885ի սկիզբը: 1885 Յունիսին «Նորագմ» է եւ 5 – 6 տեսակ լրագրներով կը սնուցանէ իւր ընթերցասէր սառնամէջը (Արեւելք, 1885 Թ· 428): 1908ին վերակազմուած ըլլալով՝ կը չարունակէ իր գոյութիւնը 1909ին ալ (Հմմտ· Արեւելք, 1909 Թ· 7069):

8· ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1886)

Հիմնուած է 1886 Յունուար 1ին: Նպատակն է· «Կրթութիւն սփռել Հայ երիտասարդութեան մէջ եւ կրօնական, ազգային թերթեր եւ գրեանք բերել տալով կարդալ: Այժմ ունի մի մատենադարան եւ 80ի չափ գրեանք: Անդամոց թիւը 40 եւ հեզհեզակ չառնալու վրայ է» (Արեւելք, 1888 Թ· 1114):

9· «ԾԻԱԾԱՆ ՄԱՆԱԹԻՈՑ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1890)

Կազմուած է Ուսդրի (Ամերիկա) մէջ 1890ին: Իր Ծրագիրն եղած է Մալաթիոյ մէջ եղած դպրոցներուն օգնել (Պապ–Ոսկան, 1936, Թ· 2 էջ 14): Դժբախտաբար երկար կեանք չ'ունենար:

10· ՄԱՆԱԹԻՈՑ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1904)

Ամերիկահայ Մալաթիացիները հիմնած են Փիլադելփիոյ մէջ 1904ին նպատակ ունենալով· «Երկրի մէջ գոյութիւն ունեցող դպրոցներէն աւելի բարձր ազգ· վարժարան մը հիմնել» (Պապ – Ոսկան, 1936 Թ· 4 էջ 14):

Ընկերութիւնը հիմնելու սկզբնական փորձերը եղած են Ուստրի, Փիլադելփիոյ եւ Նիւ Եորկի մէջ արդէն 1892ին եւ յետոյ 1898ին եւ նոյն իսկ ընտրութիւն կատարուած է Ընկերութեան անուան՝ կոչելու զայն «Միացեալ Մէլիտինէի»: Բայց վերջնական ձեւ առանալէ առաջ՝ կազմալուծուած է (Պապ–Ոսկան, 1954 Թ· 67):

1907ին կը վաւերացուի «Կրթասիրաց»ը Նիւ Եորկ նահանգի կառավարութեան կողմէ եւ այդ թուականին կը գնեն 11,500 դոլարնոց չէնք մը Ուէսթ Հոբոկընի մէջ: Ամերիկայի զանազան քաղաքներու մէջ կը կազմուին մասնաճիւղեր: 1912 – 13ին վերջ ջանքեր կ'ընէ հայրենի հողին վրայ կանդնել դպրոցի չէնքը, բայց դեռ գործի ձեռք չդարկած՝ վրայ կը հասնի Ա· Համաշխարհային պատերազմը: 1916ին հիմ կը գնեն վերաշինութեան փոնդի մը անջատ՝ կրթասիրացի դանձէն: 1918ին սկսած ձեռք կը կարկառէ Ընկերութիւնը վերապրող հայրենակիցներուն· 2000 դոլար կը յատկացնէ կամաւորական չարժումին· 1918–9ին 25,000 դոլար՝ Մալաթիոյ մէջ հաւաքուող հայրենակիցներուն: 1920ին Ուսարի մէջ գումարուած պատգ· ժողովը կ'որոշէ 50,000 դոլար արժողութեամբ չէնք մը գնել կրթասիրացի համար, կը ծախեն նախկինը չէնքը 15,000 դոլարի եւ վրան աւելցնելով՝ Նիւ Եորկի մէջ կը գնեն 53,000 դոլար արժող չէնք մը: Այս չէնքը տարեկան վարձք կը բերէ 11,600 դոլար:

Կրթասիրացը Բէյրութի մէջ չինած է չէնք մը, ուր ապաստան գտած են վերապրող Մալաթիացիներ, որոնց հետ 15 որբուհիներ եւ կը հոգացուին կրթասիրացի միջոցներով: Հալէպի մէջ Ընկերութիւնը ունի պատսպարան եւ դպրոց:

Կրթասիրացի գլխաւոր արդիւնքներէն մին կ'ըլլայ ներկայ փոքրիկ Հայաստանի մէջ հիմնումը Նոր Մալաթիայի, հոն ամփոփելու ամէն կողմ ցրուած հայրենակիցները: Գաղափարը ծագում կ'առնէ 1924ին՝ 21րդ պատգամաւորական ժողովին մէջ· 1926ին կրթասիրացի կողմէ կը ղրկուի Հայաստան Յովհաննէս Խանցեան՝ տեղւոյն վրայ ընելու համար հարկ եղած կարգադրութիւնը (Տե'ս այս ամէնուն մասին՝ Ց· Խաչմանեան, Ամբողջական Հանրագիտակ· 1925, էջ 476–80: Նարդուհի Յ· Նարինեան, Ակնարկ մը Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան վրայ· Հալէպ 1926): Սկզբնական աշխատանքները կը տեւեն երկու տարի եւ վերջապէս 1928 Սեպտ· 27ին հիմը կը դրուի Նոր Մալաթիա — դատ դատ: Ընկերութիւնը իր 50ամեակը կը տօնէ 1953ին (Տե'ս Մասիս, Բէյրութ 1953 Թ· 28, էջ 6):— Ընկերութիւնը ունեցած է մասնաճիւղ մը Սէն Շամոն (Ֆրանսա) 1924ին, որ կ'ունենայ Ընթերցատուն, Դրադարան եւ կու տայ ներկայացում (Յառաջ, Փարիզ 1926 Թ· 168:— Կրթասիրացի մասին տե'ս Հայրենիք, Պոսթոն 1958 Թ· 14,088):

11· «ՄԱՍԵՆԱՑ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1907)

Մալաթիոյ «Մասեաց» Ընկերութիւնը հիմնուած է ըստ Արեւելքի՝ 1908ի Մայիսին (Արեւելք, 1909 Թ· 7069): Ընկերութեան նպատակն է՝ հոգալ մանչ հիմնումը եղած է սակայն 1907ին առանց հրապարակուելու: 1908 Յունուար 20ին սկսած է հրատարակել «Ջահ» անունով խմորատիպ պարբերական մը, (Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1910, էջ 14): Ջահը տեսած «Ջահը», չունենալով մեր հաւաքածոյին մէջ: 1909ի Մարտ–Ապրիլին Մալաթիա եղած տեղն տեսած է թերթս բարեկեղ Շահպազ եւ կը գրէ· «...Քանի որ սկսած են նոյնիսկ հրատարակութեանը տեղական թերթի մը «Ջահ», որ թէեւ խմորատիպ, բայց յամենայն դէպս իր բովանդակութեամբ շատ աւելի բարձր եւ ներկայանալի է քան Սեբաստիոյ «Անդրանիկ»ը· բայց ի'նչ ըսեն, ի'նչ կրնան ընել տառնք ալ երբ ամէն մէկ պահանջի իրականացում իր հետ կը քաշէ նեւթական մեծ զոհողութիւններ, ինչ որ ընելու ոյժը չէայ տալած ժողովուրդին քով» (Արեւելք, 1909 Թ· 7069):

1909ի սկիզբը կը բանայ Ընկերութիւնը Լսարան մը, քիչ յետոյ կ'ունենայ Մատենադարան մը, որ «մի տեսակ օգնութեան աղբիւր» (Ազատամարտ, 1909 Թ· 89) կ'ըլլայ Մալաթիոյ ուսումնակարօտ Հայոցն համար: 1909ի վերջերը կը բանայ նաեւ գիշերային վարժարան մը 50 աշակերտով, ուր կ'ուսուցանուին հայերէն, թրքերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն եւ աշխարհագրութիւն (Ազատամարտ, 1910 Թ· 176): 1910ին Ընկերութիւնը կրթական գործին կը յատկացնէ 51 ոսկի (Անդ, Թ· 215):

Ստեփան Մանուչեան՝ հիմնադիրներէն մին՝ առանց անունը տալու Ընկերութեանս (գուցէ մոռցած է) տարիներ վերջ կը գրէ· «1907ին Մալաթիոյ մէջ հիմնուեցաւ կրթական ընկերութիւն մը հետեւեալ անհատներէ· Յ· Թաչճեան, Մ· Զէքմէեան, Լ· Գաւուզեան, Ս· Մանուչեան, Ս· Տ· Դաւիթեան եւ Ն· Ալաճաեան: Ընկերութեան նպատակն էր — պատանիներու եւ երիտասարդներու բարոյական մակարդակը բարձր պահել, զարգացնել եւ զարգացնել: Հրատարակեցին շաբաթաթերթ մը, (ձեռագիր) խմբագրութեամբ Ս· Մանուչեանի· Իւրաքանչիւր անդամ պարտական էր առնուազն մէկը անդամ մը գրութիւն մ'ունենալ: Ծածկանունի գրութիւնը հաստատուած էր... Սակն կիրակի գաղտնի ժողովներ կ'ունենայինք թէ' տուներու եւ թէ այլիներու մէջ, ուր ընկերութեանս անդամներէն մին մասնաւոր նիւթի մը չուրջը կը խօսէր: 1908 ամառուան վերջ... ազգօգուտ գործունէութեան ձեռնարկել եւ չարունակուեցաւ մինչեւ Մեծ Եղեռնը» (Նոր Մալաթիա, Փիլադելփիա, 1952–3, էջ 29):

12· «ՁՄՇՈՒՏ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

Հիմնուած է 1908ին Սահակեան Մայր վարժարանի աշակերտներէն՝ նպատակ ունենալով ինքնազարգացում: Հաւաքատեղին եղած է Նաճարեաններու տան մէջ

© National Library of Armenia

սենեակ մը (Նոր Մալաքիա, Ֆիլադելֆիա 1952–3, էջ 46)։

13· ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

Լոկ անունով կը յիշատակուի (Արեւելք, անդ,) *եւ կազմուած է 1908ին*։

14· ԲԱՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

1908ի ազատութեան օրերու ծնունդն է (Արեւելք, անդ)։ *Չունինք ուրիշ ծանօթութիւն*։

15· ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

Կը յիշուի 1909ին եւ հաւանօրէն դպրոցական պատանիներու ձեռնարկութիւն է (Արեւելք, անդ)։

16· ԴԵՐՁԱԿՆԵՐՈՒ ԱՐՀԵՍՏԱԿՑ· ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1909)

Կազմուած է 1909ի ընթացքին եւ Հոկտեմբերին կը տեղեկագրէ Ա. Քէչէեան. «Դերձակներու Արհեստակցական Միութիւնը *վերջապէս լրացած գործ մը եղաւ այլեւս ու հիմակ դրեթէ մեծամասնութիւնը* ասոնց *խելօք ազգ պէս իրարու մօտ նըստած՝ իրենց մեքենաներովն ու մկրատներով միասիրտ կը գործեն...*» (Ազատամարտ, 1909 Թ· 94)։

17· ՄԵԼԻՏԻՆԷ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1925)

1925ի վերջերը Ֆիլադելֆիոյ մէջ կազմուած է Մելիտինէ Միութիւնը, նպատակ ունենալով օգնել Մալաթիացի կարօտ ուսանողներու, Ամերիկայէն դուրս (Կրթասիրաց, Պէյրութ 1925, էջ 147)։

ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՈՒԿ

1· ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1878—80?)

Մալաթիոյ վիճակին վերաբերող Հիւսնի Մանուկ ունեցած է «Վարդանանց Ընկերութիւն» մը, որուն յիշատակութեան կը հանդիպինք 1883 Յունուար 10ին (*Տե՛ս* Պապ-Ոսխտի, Կլիւլէնդ 1958 Թ. 82, էջ 2), *որուն ծագումը կը մնայ մեզ անյայտ։ Ոչ մէկ յիշատակութիւն գտած ենք Հայ Մամուլին մէջ*։

2· ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1878—9)

Կը յիշուի 1880 Օգոստ. 18ին. Սարգիս Յակոբեանի Թղթակցութեան մէջ, ուր կը դրէ Հիւսնի Մանուկին. «Յակոբ Ծ. Վ. Կէօնիւլեան... Առաջնորդ եկաւ... մէկ օր վերջը Արամեան Ընկերութեան կիրակնօրեայ լսարանը այցելեց, ուր երգեցիկ մանկունք զողորիկ ձայնով նորին գալուստը ողջունէին զկնի, առաջ անցաւ Գազանճեան Խաչէր պատանին ... մի ճառախօսութեամբ ... Նորին սրբութիւն... ձեռք կարկառեց Ընկերութեան, խոստացաւ ջան եւ ճիգ չխնայել վարժարանի, Ընկերութեան եւ Ազգին համար» (Հայրենիք, կ. պ. 1880 Թ. 628)։

Ընկերութիւնս դպրոց մը բացած է Կէվրուկ Գիւղի մէջ եւ երկու տարի հոգացած 40 տղոց դասագրքերը եւ ուսուցիչը։ 1884ին վերջ «նախանձ եւ նախապաշարում մէջտեղ դնելով՝ տապալեցին Արամեան Ընկերութիւնն, առանց խիղճ ընելու...» կը գրէ վերոյիշեալ Սարգիս՝ երկրորդ թղթակցութեան մը մէջ (Մանզ· Էֆֆեար, 1888 Թ· 6130)։

Զարմանալի է որ Սարգիս Յակոբեան կ'անդիմանայ Հիւսնի Մանուկի «վարդանանց Ընկերութիւն»ը, որ իրեն ժամանակակից է։ Իր երկու թղթակցութիւններու մէջ ալ չէ յիշած զայն։

*

ԱԼՊԻՍԹԱՆ

1· ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1910—12)

Կը յիշուի 1912 Մայիս 15ին սա ձեւով· «*Տխար Միհրան Ազազարեան տարեկան մէկ օրինակ «Մարմնամարզ» կը նուիրէ Ալպիսթանի Ընթերցասիրաց Միութեան*» (Մարմնամարզ, կ. պ. 1912, էջ 180)։

* * *

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

1· ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1867)

Մեզի ծանօթ հնագոյն Ընկերութիւնն է Ասիկա Շապին – Գարահիսարի մէջ։ Հիմնուած է 1867 Հոկտ. 1ին։ Իր գլխաւոր նպատակն եղած է «կիւրակէ օրեայ հասարակաց դասատուութիւն ընել»։ Ընկերութիւնը «առժամեայ» կերպով կոչուած է «Ընթերցասիրական», բայց երբ 1869 Յունիս 1ին կրցած է իր նպատակին գործադրութեան ազնիլ՝ կոչուած է «Անձնուէր Ընկերութիւն»։ Այս մասին հետաքրքրական տեղեկութիւն մը հաղորդած է բնիկ կամքը

կապցի Փիլիպպոս Թ. Խանզատեան, որ 1867 Հոկտեմբերին Շապին – Գարահիսար գոնը–ած ըլլալով՝ Ընկերութեան բացման հանդիսին ներկայ եղած ու ճառախօսած եւ դէսին ներկայ եղած ու ճառախօսած եւ յետոյ 1869ին Պոլսոյ Արարատին գրած է։ Ահա իր խօսքերը·

«*Ինձեւատանեւորդ դարս իրաւամբ «լուսաւորեալ» ազգսը ընդունած է, վասն զի ուր որ երթաս՝ կը տեսնես ամէն մէկ զրդուած՝ լուսաւորութիւն կը դիմէ ... Այս դովելի չարժումը աւելի գաւառական Ազգայինք կը կրեն բարերաղդաբար... Այս լուսաւոր եռանդը ուրախութեամբ սրտի Նիկոպոլսոյ մէջ չօշափած եմ... ասոնց նշանակութեան եւ դովեստիկ արժանի եւ նուաստս ուշադրութիւնը գրաւող գլխաւոր չարժումն եղած է Ընկերութեան մը հաստատուածն ձեռնարկումին, զոր քաջութեամբ Ձեզ տանելու փոյթ ունին։ Ճիշատակութեան արժանի կ'ըսեմ, քանզի գրեթէ առանց օրինակի եւ իմքնայորդոր եղանակաւ սոյն մեծ գործոյս ձեռք զարկած են։ Առ սկզբնաւորութիւնը 67 Հոկտ. 1ին Ասոր ըլլալով, նուաստս ալ ընդ միջոցին հոն գտնուելու բարեբախտութիւնը ունեցած էի... նորա հիմնադիրները նորահաս պատանիներ են ... նոցա խմբագրած պայմանին համեմատ տարեկան 26 դր· մէկ բաժանորդագին հատուցանելով՝ ստացայ ... քիչ մըջոցի մէջ 30ի չափ անդամ պատրաստելով... Հոկտ. 15ի բացման հանդէսը ըստ կարի փառաւորութեամբ կատարուեցաւ նուաստս մէկ խրախուսական համառօտ առենաբանութեամբը, որով մխութեան խիստ կարեւորութիւնը կը ճառէի իրենց զգացումն ալ գովելով եւ երգեցիկ մանկանց Ազգային երգերու գեղեցիկ ներդաչնակութեամբ ի կեդրոնատեղին Ս. Փրկչեան վարժարանն, որ եւ հիմնադիրներն ալ այս թաղէն են ... նոյն Ընկերութեան նպատակին վրայ խօսելն ալ քաղցրիկ պարտք մը կը համարիմ ինձ։ Սորա հիմնական նպատակն էր կիւրակէ օրեայ հասարակաց դասատուութիւն ընել, բայց որովհետեւ ասանկ մեծ ձեռնարկութեան մը մէջ յաջողելու համար մեծ դրամագլխոյ մը կարեւորութիւնը զգալի է, սակայնեւան առ ժամանակս ինչ «Ընթերցասիրական» անունով չանկ, որ ամէն կիւրակէ եւ տօն օրեր բունակել, որ ամէն ոք կը փութան Ս. Փրկչեան դպրոցը ամէն ոք կը փութան Ս. Փրկչեան դպրոցը ... Ընթերցման առարկաներն էին գլխաւորաբար Ս. եւ Ագզ· Պատմութիւն եւ մանաւանդ Ազգային օրագիրներ եւ հանդէսներ, զորս ունենալու համար յատկապէս կանոն մը շինած էին Ընկերութեան արդեամբ առնել՝ եթէ նուէր ստանալ չյաջողին... Սոյն հրատարակութիւնը մինչեւ ցարդ յապաղեցնելը իրենց բուն նպատակին գործադրութեան կը սպասէի եւ որովհետեւ հաւատարիմ ճանապարհորդներէ տեղեկանալով որ առաջին եւ ազէկ ընթացքով չարունակելնուն հետ՝ նաեւ Անձնուէր Ընկերութեան դարձուցեր են, պարտ անձին կը համարիմ հրապարակաւ իսր չնորհակալութիւնս յայտնել ... Ասիկա սկսեր է 69 Յունիս 1էն, մէկ երկու աշակերտաց դասատուութեամբ։ Առարկաներն ըլլալով հասարակ ընթերցանութիւն եւ այլն, մին քերականական դաս»* (Արարատ, կ. պ. 1869 Թ. 17)։

Ընկերութեան պաշտպաններ կը յիշուին Թադէոս Սէրեանեան, Գրիգոր Մարկոսեան եւ Առաքել Ալթունեան։ *Աւետիս Սէրճանեան եւ Առաքել Սէմէրճեան 148 ղուրուշ նուէր ըրած են Ընկերութեան* (Անդ)։

Մանուկ Վ. Վարդանեան 1869 Հոկտ. 15ին կը գրէ որ «Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը» հիմնողները քանի մը երիտասարդներ են, որոնք նախաձեռնութեամբ իրենց եռանդուն ուսուցչին — Աւետիս Խ. Սահակեանի — հիմնած են զայն եւ որոնք «մեծ պատիւ հիմնած են զայն եւ որոնք «մեծ պատիւ գտած են քաղաքիս մէջ եւ բաւական ալ ընդունելութիւն գտած են քաղաքիս յառաջադիմութեան» (Օրագիր, կ. պ. 1869 Թ. 28)։

Ընկերութիւնը կը չարունակուի տակաւին 1874ին. նոյն տարին հոն այցելած ըլլալով Պօղոս Վ. Նաթանեան՝ կը գրէ «... Գովելի վիճակ է արդարեւ Ընթերցասիրաց անուն Ընկերութեան եռանդը, որ ամեն կիւրակէ հաւաքուելով ընթերցանութեան կը պարապին» (Փունջ, կ. պ. 1874 Թ. 949)։

2· ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Ա. Ի. Սահակեան 1871 Յունուարին Շապին Գարահիսարէն Պոլսոյ Հայրենիքին կը գրէ որ «նորահաստատ Հայկազնեան Ընկերութիւնը կազմեցին հասկաւոր արհեստաւորներ՝ յատկապէս գիշերները ու նուիրական օրերը ուսման նուիրելու համար» (Հայրենիք, կ. պ. 1871 Թ. 30)։

© National Library of Armenia

Թղթակիցը կ'աւելցնէ որ Ընկերութիւնս Շապին Գարահիսարի «Անձնուէր» Ընկերութեան մէկ ճիւղը կը համարուի: Ընկերութեան եռանդուն անդամներէն մին է Կարապետ Պ. Պուռնազեան, որ 1870ի վերջերը կը մահանայ 35 տարեկան հասակի մէջ: «Սորա սուղը, կը շարունակէ Թղթակիցը, չատ մեղմեցին ճնացեալ արդոյ անդամք, մինչ անվհատ ոգւով կը շարունակեն իրենց ոգեշահ եւ ազգօգուտ ձեռնարկը: Ապրի՛ն անոնք, որոնք ներկային փառքը եւ ապագային պսակը պիտի բոլորեն» (Անդ):

3· ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Հայրենիքի վերոյիշեալ Թղթակիցը «Հայկազնեան Ընկերութեան» վրայ խօսելէ վերջ՝ կ'աւելցնէ· «Այս քաբեմիտ դիտաւորութեան վրայ կազմուեցաւ նաեւ Արամեան Ընկերութիւն մ'ալ: Սոյնք Անճնուէր Ընկերութեան (տեղւոյս) ճիւղերը կը համարուին» (Հայրենիք, անդ): Այնպէս կը հասկընանք թէ «Արամեան Ընկերութիւն»ը «Հայկազնեան Ընկերութենէն» քիչ վերջ, դուցէ, 1870ի վերջերը հիմնուած է հասնօրէն դարձեալ արհեստաւորներէն:

4· ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1871)

Հիմնուած է 1871 Հոկտեմբերին: Հիմնադիրներն են Մուշեղեան վարժարանի աշակերտները (Փող, Կ. Պ. 1872 Թ. 74):

5· ՇԱՀԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1872)

Պոլսոյ Փող Թերթին մէջ (1872 Թ. 74) արուած հակիրճ տեղեկատուութենէ մը կ'եզրակացնենք թէ Ընկերութիւնս կազմուած է 1872 առաջին ամիսներուն: Ուրիշ յիշատակութիւն չենք գտած:

6· ԾԱՌԱՐԳԵԼԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1873)

Հաւանօրէն 1873ին հիմնուած է: Իր մասին արուած տեղեկութիւնը 1874 փետր. 9 թուականը կը կրէ: Պոլսոյ Հայրենիք (1874 Թ. 186) իր «Ազգային» բաժնի մէջ կը տողէ· «Նիկոպոլսոյ ազգարին երեւելիները Ծխագլական Ընկերութիւն մը կազմեր են եւ յորդորելով չատ մը պատանիներ, անդամոց թիւը 38ի հասցուցեր են, որոց իւրաքանչիւրն հաստատուն օրէնքի տակ իր ծխելիքին միամեայ ծախքն իբր երկու Գադր· ոսկի Ընկերութեան սնտուկը ձգած են եւ պիտի շարունակեն այսպէս մինչեւ պակասանեալ 10 տարի: Առ այժմ 70 ոսկի հասոյթ խրկած են ի Պոլիս Բոսֆէրի երկաթուղւոյ թուղթ առնելու համար»:— Զենք դիտեր թէ 10 տարի չարունակուա՞ծ է եւ ի՞նչ էր իր նպատակը:

7· ՅԱՌԱՋԴԻՄԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1874—6)

Հիմնադրութեան թուականը կարելի չեղաւ ճշդել: Անոտորագիր նամակագիր մը 1877 Յունուար 27ին Շապին-Գարահիսարի մէջ տիրող տխուր վիճակին վրայ խօսելով՝ կը յարէ· «... Նոյնպէս եւ Յառաջդիմասէր ազգօգուտ Ընկերութիւնը ցրուելու վտանգին հասած է» (Փունջ, 1877 Թ. 1151):

Սակայն Ընկերութիւնը պահած է իր դոյութիւնը վերակազմուելով: 1885ին իր անդամներէն կը յիշուին «խումբ մի ուսումնասէր եւ զգայուն հայ երիտասարդներ», որոնց սիրով կը նպաստէ տեղւոյն ժողովուրդը թէ՛ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս (Արեւելք, Կ. Պ. 1885 Թ. 348):

8· ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1879)

Կազմուած է 1879ի կալանդին: 1879 Յունուար 27 Թուակիրը նամակի մը մէջ «Վահագն» կիրասանէն կը գրէ «Առ անդամս Գրական Ընկերութեան Նիկոպոլսոյ· «Երիտասա՛րդք, խորհրդալի սկզբունքի մը յարիլը՝ մեծահոգի արանց յատկանիշն է· պէտ է յառաջդիմութիւն նկրտող քայլերը՝ լուսաւորչ հոգիներու դէպ ի լոյս ձգտումն է, վեհախոհ մտքերու լոյս պէտք է, իսկ ծարաւի հոգիներու՝ ճար ու ճարակ· պէտք է լուսով ողողել մտքերը եւ հոգին հրզեհել: Ձեր ընկերային չարժումը հզօր առհասարակ չեայ մ'է յառաջդիմութեան զաւակներ ըլլալնուդ: Այն ոգին, որ ձեզ ներշնչեց, նախադրեցիկ սերաչունչ է ազատութեան... Մխութեան զալակարը, դոր յղացաք, սքանչելի· ցո՛յց տուէք նաեւ թէ ճշմարիտ լուսաորութեան հոգեկիրն կք: Հայ–աչխարհի մանուկները՝ երբ սիրով փարին իրարու, այն ատեն Հայ ազգութիւնը, իբր փիւնիկ նորափեռուր զարդարուած, զարաւոր ճախուններու մէջէն վերանորոգ յառնելով պիտի պանծայ եւ հայրենի ոճիրներն ու նախճիրներն պիտի զադրին... Անապորոյն եւրոպա «կերբ եւ սարուկ ազգ» կոչեց զմեզ· յառաջդիմական մրահամուռ չարժումը պիտի ազատէ մեզի այն նախատանաց եւ լուսանոյց հեղեղներէն եւ նուիրագործէ մեր անունը... խնդագին կ'ողջունենք Նիկոպոլսոյ երիտասարդութիւնը եւ կը չնորհաւորենք զինքն յանուն Գրական Ընկերութեան, որ չքնաղ օրինակ պիտի հանդիսանայ ամենուն» (Մասիս, Կ Պ 1879 Թ. 2261):— Ուրիշ տեղեկութիւն չունինք:

9· ԹԱՏԵՐԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908—9)

Մանգ· Էֆէեարին կը գրէն 1909 փետրուարին. «Թատերասիրաց Միութիւն մը կազմուած է քաղաքիս մէջ, որուն նպատակը պիտի ըլլայ մերթ ընդ մերթ ներկայացումներ տալ ի նպաստ զպրոցիս աղքատիկ ուսանողներու, որոնց թիւը սաուարացած է: Մինչ ցարդ երկու ներկայացում տուաւ «Արչակ Բ.» եւ «Վահան», որ բաւական յաջող անցան: Գոյացած հասոյթը՝ մօտաւորապէս 25–30 ոսկի, յատկացուեցաւ նպաստի» (Մանգուամէի էֆէեար, Կ. Պ. 1909 Թ. 2368):

10· ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1910)

Կազմուած է 1910ի գարնան: 1910 Յունիս 5ին կը գրէ Ազատամարտ (Կ. Պ. 1910 Թ. 290)· «Շապին Գարահիսարի նորակազմ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ծրագիրը վերջնականապէս հաստատուած է· տեղական Ուսումնական Մարմնոյն կողմէն Ապրիլ 25ին: Անոր նպատակն է· «Շ· Գ·ցի Հայուհեան տալ առղջ դաստիարակութիւն մը, ջանալ պահելու կրթական յարկերը լաւագոյն ուղղութեան մը մէջ:

11· «ՏՆՏԵՍՈՂՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱՏԱՆ» ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1910)

1910 Դեկտեմբերին կը գրեն Շապին Գարահիսարէն· «Տնտեսողներու Դասատուն անունով Միութիւն մը կազմուեցաւ Գեղամ Վրդ· Թէվէքէլեանի նախաձեռնութեամբ նպատակ ունենալով զարգացնել իր անդամներ եւ հետզհետէ ալ իր չրջապատը... միջոցներ· 1· Գիչերային դասախօսութիւն, 2· Երեկոյթներ, հանդէսներ... Դասախօսներն են· Գեղամ Վրդ·, Արամ Սաֆրաստեան եւ Սեւեքերիմ Գալիօնճեան» (Ազատամարտ, 1910 Թ. 457):

Կազմողներն են Ազգային զպրոցի նախկին Սաներէն:

12· ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1911)

Հիմնուած է Ամերիկա 1911ի ամրան «միայն կրթական գործին տատարելու համար եւ հաւատարիմ իր Ծրագրին, մինչեւ 1914 ամէն տարի պարբերաբար առաջնորդարանի եւ Ուսումնական խորհուրդի միջոցաւ իր նպաստը ղրկած է քաղաքի ... եւ դիւղերու զպրոցներուն» (Արամ Հայկազն, Շապին Գարահիսար ու իր Հերոսամարտը· Նիւ Եորք 1957, էջ 335): 1919 Սեպտ· 28ին Նիւ Եորքի մէջ գումարուած Ա. Պատգամաւորական ժողովքին Միութիւնը կը կոչուի «Շ· Գարահիսարի, Անդրէասի եւ Գիւղօրէից Հայրենակցական Միութիւն», որուն մէջ կին մասնաճիւղեր Լոռւէլի, Տրոյի եւ ուրիշ դաշնակիցներու համաձայնութիւնը (Ց. Ծաղիկներու համաձայնութիւնը (Ց. Խաչատեան, Ամերիկահայ Հանրագիտակ, Պոսթըն 1925, էջ 484–5):

13· ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐՑԻՆԵՐԻ ՀԱՑՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1917)

Թիֆլիսի Հայաստանի մէջ կը կարդանք հետեւեալ «կոչը» Սուխումաբնակ Շապին Գարահիսարցիներու· «...Հայրենակիցներ, ուր որ էք կաք, մտիկ տուէք բոպէներէ ազդակոչ պահանջին, պատրաստուեցէք, կազմակերպուեցէք... Սուխումաբնակ Շապին Գարահիսարցիները տարւոյս Մայիս 24ին կայացնելով Ընդհ· ժողով՝ կազմակերպենք «Շապին Գարահիսարցիներուն Հայրենակցական Միութիւն», որի գլխաւոր նպատակներն են·

1· Հանգանակել միանուագ նուէրներ·

2· Մշտական ամսավճարներով ապահովել զդալի կարիքները·

3· Ընդհանուր կապ պահպանել թէ՛ Թուրաստանում եւ թէ Արտասահման ապրող հայրենակիցների հետ:

Ի դիմաց Շ· Գ· Հայր· Մխութեան Վարչ·

Նախագահ Դ· Գասապեան

Քարտուղար Ա· Ցնցալեան

Սոխում 1917 Յունիս 7

(Հայաստան, Թիֆլիս 1917 Թ. 56):

14· ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՑՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1918)

Պոլսոյ Ժողովուրդ Թերթը կը գրէ 1918 Դեկտ· 26ին· «Շապին Գարահիսարցիներու Հայրենակցական Միութիւնը վերջնական-

© National Library of Armenia

նպէս կազմուած ըլլալով 65է աւելի համաքաղաքացիներէ՝ իր վարչ· ժողովը ընտրեց հետեւեալ կերպով·

Մկրտիչ Վարդանեան	Ատենապետ
Գալուստ Զպուզճեան	Ատենադպիր
Անդրանիկ Գույումճեան	Գանձապետ
Գուրգէն Էթմէքճեան Գառնիկ Մարկոսեան Նշան Քէօչէկեան Միսաք Օզանեան	Խորհրդականներ

Կ'ունենայ անմիջապէս իր Մրագիր–Կանոնագիրը։ Ունի Կէտիկ–Փաշայի մէջ սենեակ մը իբր հիւրանոց Պոլիս հասնող վերապրող Շապին Գարահիսարցիներուն (ժողովուրդ, կ· պ· 1918 թ· 67)։

Միութեան նպատակն է· ա) Պոլիս հասնող Շ· Գարահիսարցիներուն օգնութեան հասնիլ, պատսպարել ու կերակրել· բ) Անշահախնդիրը տեղաւորել որբանոցներու ու դպրոցներու մէջ· գ) Պոլսոյ եւ գաւառի կենդրոնացման վայրերու մէջ փնտռտուքներ կատարելով՝ անչափահաս ու անտիրական որբերը փոխադրել աւելի ապահով վայրեր ու տէր ըլլալ անոնց։

Կ'որոշուի Միութիւնը կոչել «Շապին Գարահիսարցիներու «Ռազմիկ» Հայրենակցական Միութիւն»։ Միութիւնը կը դադարէ Ընդհ· անդամակցական ժողովներ ու կը վաւերացնէ Մրագիրը – Կանոնագիրը (ժողովուրդ, 1919 թ· 105, փետր· 3–16։— ժամանակ, կ· պ· 1919 թ· 3517։ — Տե՛ս նաեւ Արամ Հայկազ, Շապին Գարահիսար ու իր Հերոսամարտը· Նիւ Եորք, 1957, էջ 327–8)։

15· ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՈՐԲԱՀՆՈՒԱՄ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1918)

Կազմուած է 1918 Նոյեմբերին Պոլսոյ մէջ։ Ունի իր Մրագիրը։ Կ'ընտրէ իր Գործադիրը Ժողովը (ժամանակ, 1918 թ· 3377, Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր։

16· ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀ· ԱՐԻՒՆՈՑ ԴԱՇՏԻ «ԱՐԾԻՒ» ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1920)

Հիմնուած է Պոլիս 1920 Դեկտեմբերին (ժողովուրդի Ձայնը, կ· պ· 1920 թ· 584,712)։ 1921 Սեպտեմբերին վարչութիւնը կը կազմէին Ե· Օզանեան, Ա· Թագեան, Ե· Ճունանեան, Բ· Շահրիկեան, Հ· Տէրտէրեան, Մ· Պետրոսեան, Հ· Վարժապետեան, Գ· Շահրիկեան, Մ· Տէր–Մեսրոպեան (Անդ, 1921 թ· 907։— Տես նաեւ Թէոդիկ, Ամէն· Տարեց· 1921, էջ 307)։

17· «ՎԻՇԱՊ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1920–5)

Կազմուած է Ռումանիոյ մէջ (Ցառաջ, Փարիզ 1926 թ· 71)։

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԱՄԶԱՐԱ ԳԻՒՂ

1· ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1865)

Հիմնած են Գիւղին դպրոցի աշակերտները՝ նպատակ ունենալով· «լրագիր եւ գիրք ստանալ իրենց մէջ եղած բաժանորդագրութեան արդիւնքովը» (ժամանակ, կ· պ· 1865, էջ 103)։

2· ···ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1866—7?)

Թամզարացիներու բաւական հոծ պաղտը մը կը կիբասոնի մէջ 1860ական թուականներուն։ Այդ Թամզարացիները իրենց մէջ Ընկերութիւն մը կազմած էին 1879էն «բանի մը տարիներ առաջ», նպատակ ունենալով իրենց հայրենի վանքին — Ս· Գէորգայ — խարխլած բնակարանները նորոգել։ Ընկերութիւնը հաւաքած էր 7—8000 դուրուշի գումար մը։ 1870ին անստուգագիր յօդուածագիր մը կը պահանջէ որ այդ գումարը «Համբրոնեան» Ընկերութեան յանձնուի, քանի որ վերջինիս նպատակն ալ է Ս· Գէորգայ մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը բանալ (Հմմտ· Օրագիր, կ· պ· 1870 թիւ 126)։

Ի՞նչ էր անունը այդ Ընկերութեան եւ ո՞ր Թուականին հիմնուած է։ Պոլսոյ Հայրենիք 1883ին կ'իմացնէ թէ տակաւին գոյութիւն ունի կիբասոնի այդ Ընկերութիւնը եւ իր ղրամագլուխը բանի մը հարիւր ոսկիի բարձրացած է՝ միշտ նպատակ ունենալով վերաշինել Ս· Գէորգայ վանքը (Հայրենիք, կ· պ· 1883, թ· 1475)։

3· ԼԱՄԲՐՈՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1869)

Պոլսոյ պանդուխտ Թամզարացիները 1869 Դեկտ· 1ին կը կազմեն Լամբրոնեան Ընկերութիւնը, իրենց բազձանքն ըլլալով· «Թամզարայի մէջ գեղեցկեայ եւ գիշերօթիկ վարժարան մ'ունենալ» (Օրագիր, կ· պ· 1870 թ· 126։ — Հմմտ· նաեւ Թէրճեմանը Եփբեար, կ· պ· 1879 թ· 669)։

Ընկերութեանս անդամակցած է նաեւ Խրիմեան Հայրիկ, Իզմիրլեան Մատթէոս Սրբազան, Ռէթէոս Պէրպէրեան եւ ուրիշներ։ Անդամավճարն էր 100 փարա։ Անդամավճարներով, նուէրատուութիւններով ու կտակներով 1869 Դեկտեմբերէն մինչեւ 1870 Դեկտեմբեր Ընկերութեան Մուտքն եղած էր 20,054 դուրուշ· իսկ ելքը՝ 15,289 դուրուշ։ Այդ մէկ տարուան ընթացքին Ընկերութիւնը Թամզարայի մէջ վարժարանի յարուածք չէնք մը չէնելով՝ բացած է երկսեռ վարժարան մը, զոր անուանած է «Լամբրոնեան վարժարան», որուն համար Պոլսէն նեան վարժարան», որուն համար Պոլսէն ճեան մանաւոր ուսուցիչ մը ղրկած է։ — Ընկերութեան Ընդհ· Ժողովը, գումարուած Շէրուէթեան Ընդհ· Ժողովը, գումարուած Շէբրէթ Փաչա Խան, 1871 Յունիս 20ին առաջին վարչութեան միամեայ հաշուետուութեան վերջին նպատակը· գումարուած դրամով իրենց բանի պիտի գործածուէր։

Ծրագիր–Կանոնագիր մը պատրաստելու· Յանձնախումբը կանոնագիրը ներկայացուց է Յուլիս 18ի նիստին, ուր փոքր փոփոխութեամբ ընդունուած է կանոնագիրը։ Կ'ընտրուի Ընդհ· Ժողովի Դիւանը եւ կը կազմուի Տնօրէն Ժողով մը։ Ընդհ· Ժողովի Ատենապետ կ'ընտրուի Մատթէոս վ· Իզմիրլեան, իսկ Տնօրէն Ժողովի կազմը հետեւեալն է։

Յովսէփ Խոյէսէրեան
Աւագ Մաթեան
Վարդան Պապիկեան
Յովհաննէս Շէհրիկեան
Ղազար Վասիլեան
Գէորգ Մազմանեան

Իզմիրլեան՝ Ընդհ· Ժողովի այս արդիւնքները Օրագիրի մէջ (1871 թ· 518) ամփոփելէ վերջ՝ կը չեշտէ որ Թամզարայի Հայութիւնը չատ տաք վերաբերում ցոյց կուտայ Ընկերութեան հանդէպ՝ անդամագրուելով ու քաջալերելով։ 1871 Օգոստոսին Ընկերութիւնը Պոլսոյ մէջ 90, կիբասոնի մէջ 50, Թամսարայի մէջ 83 անդամ ունէր, որոնք 354 բաժին գրուած էին։

1879ին Թղթակից մը ցաւով կը դիտէ որ մինչ Լամբրոնեան Ընկերութիւնը 1872ին վարժարանի մէկ ուսուցիչը երկուքի եւ երկուքը երեքի բարձրացնելու ամէն ճիգ կը թափէր՝ Թամզարայի «ջոջերը» միւս կողմէ ամէն տեսակ արգելք ու խոչընդոտ կը յարուցանէին, մինչեւ որ կը յաջոդին կազմալուծել Ընկերութիւնը եւ փակել վարժարանը (Թէրճեմանը Էֆբեար, կ· պ· 1879 թ· 669։ — Հմմտ· Հայրենիք, կ· պ· 1872 թ· 117)։

4· ԾԱՐԳԵԼԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1883)

Հիմնուած է Թամզարայի երիտասարդներէն։ Ահա իրենց նպատակը· «Զծխել եւ դրամը աւելցնել տասը տարի պայմանաժամով»։ 1888ին Ընկերութիւնը գոյութիւն ունէր, սակայն անդամներու եւ Գործ· Ժողովի մէջեւ դժուարութիւն մը մատած էր (Մանզ· էֆբեար, 1888 թ· 6004)։ — Մանզումէի անատորդիը տեղեկատուն այդքանը ըսելէ վերջ՝ չի յայտներ թէ ի՞նչ էր Ընկերութեան վերջին նպատակը· գումարուած դրամը ի՞նչ բանի պիտի գործածուէր։

5· ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1886)

Կազմուած է Գալուստ Մալաթեանի ձեռքով՝ տեղւոյն վարժարանին նիւթապէս նպաստելու համար, բայց կարճատեւ եղած է (Մանզումէի էֆբեար, 1888 թ· 6004)։

6· ՀԱՄԱԿԱՄ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1888)

Հիմնադիրն է Թամզարայի վարժարանի անօրէնը՝ Տաճատ Զիվլաեան։ Իսկ նպատակը՝ տնտեսագիտական (Մանզ· էֆբեար, անդ)։

ԶԱՐՏԱԽ ԳԻՒՂ

1· ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1874)

Ընկերութիւնս հիմնած է Վռամշապուհ գիւղապետեան (յետոյ Եպիսկոպոս), երբ ուսուցիչ էր Զարտախի մէջ (1873—6) եւ իր ջանքերով Ընկերութիւնը տասը տարուան մէջ 800 ոսկիի դրամագլուխ մը կ'ունենայ (Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1923, էջ 393)։

ԱՌՂԱՎԻՍ ԳԻՒՂ

1· ՇԱՀԱՔԵՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880—1)

1882 Յունուար 25ին կը գրեն Շապին Գարահիսարէն· «Շ· Գ·ի Առղավիս Գիւղի Հայոց ի կ· պոլիս կազմած Շահաքեր անուն Ընկերութիւնը միացեալ Ընկերութեան միջոցաւ յիշեալ Գիւղին մէջ մօտերս նոր վար-

© National Library of Armenia

ժարան մը բացաւ 100էն աւելի երկսեռ աշկերտօք» (Մասիս, 1882 Թ· 3111)։ — Հիմնադիր Թուականը հաւանօրէն 1880ին ըլլայ։

ԱՆԵՐՂԻ ԳԻԻՂ

1· ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (...1914)

Կազմուած է Պոլիս, Պէչիկթաչ։ 1914 Յուլիսին Տնօրէն Խորհուրդը կը կազմէին.

Ս· Թուէթեան Աշենապետ
Վ· Արծրունի Աշենաղպիր (Ժամանակ, 1914 Թ· 1852)։

* * *

(Շարունակելի) Հ· ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՆԱՀԱՆԵՏԵԱՆ Վ· Ս·, Թբիլիսիի հայ Մատենագրութեան մէջ (սկզբից մինչեւ ԺԸ· դարի վերջը) Երեւան 1958, 8º էջ 169։

Նալբանդեան զեղեցիկ մատնութիւնը ունեցած է Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի կամ Թիֆլիսի կամ Տփղիսի հմայ Նադրման 1500ամեակի առիթով ներկայացնել սոյն քաղաքին պատմութիւնը հայ մատենագրութեան հաղորդակցութեան համաձայն։ Յատկապէս նկատի առած է պատմագրութիւնները եւ յիշատակագրութիւնները։ Կրցած է յաջողութեամբ չարահիւսել այդ մեծ քաղաքին պատմութիւնը։ «Սաուղիս Հայ մատենագրութեան աղբիւրներուն ուսումնասիրութիւնը մեզ իրաւունք է տարձնում, կը դրէ հեղինակը, մի գործանալի եւ անօրինակ երեւոյթի. Թբիլիսիի պատմութեան գրեթէ բոլոր աչքի ընկնող իրադարձութիւնները այս կամ այն կերպ իրենց արտայայտութիւնն են գտել հայ մատենագրութեան յուշարձաններուն եւ դեղարուեստական ստեղծագործութիւնների մէջ։ Ցիրաւի դժուար է մատնացոյց անել Թբիլիսիի կեանքում պատահած գիչ թէ չատ աչքի ընկնող կարեւոր դէպք, որի արձագանքները չլինեն Հայոց հին եւ միջին դարերի գրական յուշարձաններում։ Դիւրաւ է իսկապէս մատնանիչ անել օրեւէ այլ քաղաք, որի կեանքն եւ պատմութիւնը մեկ այլ ժողովուրդի համար այնքան արտակարգ հետաքրքրութիւն ներկայացրած լինի» (անդ էջ 11)։

Ամփոփենք սոյն կարեւոր գրութեան հետաքրքրական բովանդակութիւնը՝ գիտնալով, որ այս գիրքը դժբախտաբար սակաւներու մատչելի է, թէեւ ընթերցողներ չատ կրնար ունենալ։

Մինթար Այրիվանեցի Թբիլիսիի հմնարկութիւնը կը վերագրէ Վախթանգ Թագաւորին. «Սա գՏփղիս չինեաց» (անդ էջ 22)։ Եւ ան «Իբերիայի մայրաքաղաքը կ'ըլլայ ճրդ դարի սկիզբը» (անդ էջ 25)։ Իսկ 7րդ դարուն «վերջնականապէս ու անվերադարձ կերպով նուաճել էր առաջնորդութիւնը Մրցխեթայեց», գի Անանիա Շիրակացին (եւ ոչ թէ Մովսէս Խորենացին) իր Աչխարհագրութեան մէջ կը յիչէ նախ Տփղիսք եւ ապա Սամչուլդէ եւ Մծխեթի (անդ էջ 27—28)։ Սերէոս Տփղիս ձեւով կամ անունով երկու անգամ կը յիչէ այդ քաղաքը, երբ կը գրէ թէ Պարսկիկներու Խոսրով Թագաւորը խոստացաւ մինչեւ անոր սահմանները յանձնել Մօրիկ կայսեր եւ թէ «Եւ գմեծ մասն Վրաց աչխարհին մինչեւ գՏփղիս» (էջ 28—9)։ Իսկ Մ· Կաղանկատուացին գայն գիտէ «փափկասուն, վաճառաչահ եւ հռչակաւոր մեծ քաղաքն Տփղիս» (էջ 30)։ Նմանապէս Ուխտանէս կը ներբողէ «Հրաչալէն եւ հրաչալի, հռչակաւոր եւ ականաւոր մեծ մայրաքաղաք Տփղիս» (էջ 31)։

Թբիլիսին կ'իյնայ պարսկական մականի տակ, բայց Հերակլ կայսեր «հրամանաւ» Պարսիները կ'ասպատակեն Հայաստան ու Վրաստան եւ անոնց Ջերու խաղանը կը պաշարէ Թբիլիսին, որ գիտէ պաշտպանուիլ եւ նոյն իսկ Թշնամին ծաղրել եւ պաշարումը վերցնելու սիսկել։ Սակայն 627ին վերստին կը պաշարուի եւ այս անգամ Պարսիներու հրամանատարն է Շահր, որ երկու ամիս յետոյ քաղաքը գրաւելով «Սկսում է չտեսնուած կոտորած եւ թալան» (էջ 32—46)։ Այս տխուր դէպքերը գրի կ'առնեն Մովսէս Կաղանկատուացի եւ Կիրակոս Գանձակեցի։ Իսկ Ղեւոնդ, Ասողիկ, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի եւ ուրիչ պատմագիրներ կը հաղորդեն թէ ի'նչպէս Վրաստանի եւ անոր մայրաքաղաքին կը սիրտնան Արաբները եւ իրենց անբաղձալի ներկայութիւնը դիմելի կ'ընեն (էջ 46—70)։ Անոնց դէմ առաջ կը պայքարին Սելջուքները եւ երկուքին դէմ Վրացիները եւ վերջապէս, ինչպէս Սամուէլ Անեցի կը հաղորդէ «ի ՇՀԱ. (1122) թվին Դաւիթ Թագաւորն հաւ գՏփղիս» (էջ 71—82)։ Նոյնը կը հաստատեն Մատթէոս Ուռհայեցի եւ Վարդան Պատմիչ (էջ 82—6)։ «Դաւիթ Շինարարի նուաճումով քաղաքի պատմութեան մէջ նոր էջեր սկսեց· Վրաց Թագաւորը Քութայիսից այս տեղ տեղափոխեց գահը· նորից Վրաց հնամենի մայրաքաղաքը դարձաւ Թագաւորների աթոռանիստը եւ այս անգամ արդէն վրացական մխաւորուած պետութեան մայրաքաղաքը։ Այս հանգամանքը Թբիլիսի զարգացման համար նոր հեռանկարներ բացեց» (էջ 86)։ Դաւիթ ձեռնարկեց Թբիլիսիի քայքայուած տնտեսութեան վերականգնումին եւ մշակոյթի բարգաւաճումին (էջ 88)։ Այդ՝ չարութի բարգաւաճումին (էջ 88)։ Այդ՝ չարութեան նակուեցաւ Թամար Թագուհիին օրով եւս եւ մայրաքաղաքը «Հռչակուեց երբեւ հրաչալի պռեանների քաղաք» (էջ 89)։ Սակայն անոր կապոյտ երկինքը չատ չուտ ամպրոպներով ծածկուեցաւ։ Ինչպէս կը պատմեն Մխքայէլ Ասորի, Վարդան Պատմիչ, եւ Կիրակոս Գանձակեցի, զարձեալ՝ Թուլմաս Մեծոփեցի եւ Ցիչատակագրութիւններ՝ Մոնղոլները եւ Թաթարները — անոնց ահարկուները Ջալալեդին ու Կաղ-Դեմուր — իրենց ձիերու սըմբակներուն տակ առին երկիրն ու մարդը։ «Եւ Վրաց կործանեցին, զեկեղեցիսն քակեցին, զերերան առեալ հասուցին յաչխարհս մեր մերկ եւ բոբիկ քաղցած եւ ծարաւած» (էջ 90—118)։ Անոնց յաջորդեցին Պարսիկները եւ Թուրքերը եւ պատերազմները չարունակուեցան իրենց աւերներով եւ ասարներով (էջ 118—133)։ Քարթլիի գահին վրայ 1632ին կը հաստատուի Ռոստոմ, որ մահմետականութիւն ընդունող առաջին վրացի Թագաւորը կ'ըլլայ։ Իր գահանիստը կը մնայ Թբիլիսին. բայց «Թագաւորները Թբիլիսում ապրում են պարսկական ուժեղ կայազօրքի պահպանութեան տակ» (էջ 133)։ Նա (Ռոստոմ) «պայքար չտարաւ վրացականութեան դէմ, այլ նրանք չվերցրեց պայմանները... Թբիլիսին ներն ու սովորութիւնները... Թբիլիսին ստացաւ խաղաղ կեանքի հնարաւորութիւն (էջ 134) ...Աւելանում է Թբիլիսիի բնակչութիւնը, աշխուժանում է առեւտուրը...

ընդլայնում է քաղաքը» (էջ 136)։ Իսկ Վախտանգի օրով «Դարձաւ առեւտրի եւ արհեստների նչանաւոր կենտրոն։ Քաղաքում հաչիւում էր 20000ից աւելի բնակիչ» (էջ 143)։ Յովնաթան Նաղաչ կրնար երգել «Գովեմ սրտիւ ուրախական Թիֆլիզ քաղաքն պատուական» (էջ 143)։ Վախտանգի ձեռքէն Մահմատ-Ղուլի խանը Թիֆլիսը առաւ. անոր ձեռքէն՝ Թուրքերը գայն կորզեցին (էջ 150)։ Ասպա անոր սիրացաւ Նադիր չահը՝ 1736ին (էջ 151)։ Ասոր մահէն յետոյ Հերակլ Թագաւորը գիտցաւ Քարթլին եւ Կախեթը միացնել եւ Թբիլիսին գարձաւ միացեալ Թագաւորութեան աթոռանիստը։ «Նորից մայրաքաղաքին գիրքն ու փառքը զարդարեցին հնամենի Թբիլիսին» (էջ 155)։ Հերակլ ուզեց իր եկբրին բախտը կապել Ռուսաստանի հետ։ Կատարինէ Թագուհիին հովանաւորութեան Թնդրեց եւ 1873ին ռուսական զօրաթիւնը խնդրեց եւ 1873ին ռուսական զօրաթիւնը մաս մը մտաւ մայրաքաղաքը։ Պարսիկը կատղեցաւ ասոր վրայ եւ Աղա-Մահմատ յարձակումի սկսելով գրաւեց Թբիլիսին։ «1795 Թուականի արշաւանքի ժամանակ ոչ միայն ամենասնիզմ կերպով Թալանի ենթարկուեց եւ աւերուեց Թբիլիսին, այլ եւ մեծ Թիւով ժողովուրդը անգթօրէն սրի քաշվեց եւ ոչնչացուեց» (էջ 68)։ Այսպէս կը հաղորդեն Շամչի-Մելքոն, Աբովեան եւ Ցիչատակագրութիւնները, որոնցմէ այս մեր ձառը չրջաններու համար անծանօթ մնացած է Նալբանտեանի հետեւեալը, կամ գոն աւելորդ համարած է — գիտելու եմ որ արդէն բաւական Ցիչատակագրութիւններ կա'մ նկատի չէ առած եւ կա'մ անոնց ներ կա'մ նկատի չէ առած եւ կա'մ անոնց անտեղեակ մնացած է։ — «Անթիւ անհամար գնացեալ ի վերայ Թիֆլիսոյ աուին զքաղաքն, վառուն հազար հոգի, կէս տղայքըն, զերեցին եւ քաղաքն այրեցին, քահանայս կոտրեցին, յեկեղեցիան կողոպտեցին, անթիւ կոտրեցին մեծ մարդկանց, կանգելի աղէտ չէ յիչելի» (Ամառեան, Յուց· հայ· Ձեռ· Թուրքի, էջ 25)։ Կը պատմուի թէ Տփղիսի այս մեծ ողբերգութեան «Օրերին այլ զոհըրի թիւում անարդ Թշնամու սրից ընկաւ նաեւ հայ հանճարեղ բանաստեղծ մեծ հումանիստ Սայաթ-Նովան» (էջ 168)։ Սակայն այդ դեռ հաստատուած չէ, բայց անոր կապակցութեամբ կ'ուզեմ նչել որ Ձեռագրի մը մէջ կայ «Ով ընթերցող յիչեա զՍտեփաննոս քահանայ Թլղհացի, գրեցաւ կախ ՌՄԾԵ»

© National Library of Armenia